

ga fonda, vojaški erar jo je imel v najemu. Ko jo je vojska izpraznila jo je študijski fond prodal verskem fondu. Prim.: F. Kovačič, Lavantinsko bogoslovno učilišče v Mariboru, Spomenica ob sedemdesetletnici lavantinskega bogoslovnega učilišča v Mariboru, Maribor 1929, str. 1—48.

OKRAJŠAVE

AES — Acta ecclesiastica Sloveniae
 ČZN — Časopis za zgodovino in narodopisje
 F — predal ali »arhivska stroka«
 Sl. — Slomšek — fond

ŠAM — Škofijski arhiv Maribor

AZN — Arhiv za zgodovino in narodopisje je ob 25-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru začel izhajati kot priloga ČZN za objavljanje virov. Od leta 1930 so postopoma objavljali Slomškova pisma (odposlana pisma). Objavljena so po rimskih številkah po dopisovalcih. Pri posameznem dopisovalcu so pisma oštevilčena z arabskimi številkami. Zaradi večje jasnosti so Slomškova pisma citirana po tekočih straneh prve knjige. V zbirki so izšle tri knjige.

UPRAVNI IN GOSPODARSKI RAZVOJ MARIBORA¹ V 19. STOLETJU

ANTOŠA LESKOVEC

Za obe področji je obravnava v okviru časovne enote 18. stoletja utemeljena: v upravi se podržavljenje, ki ga izpeljejo v drugi polovici 19. stoletja, začneja že pred letom 1850 (kresija, finančna oblastva, garnizija), v gospodarstvu Maribora se po letu 1848 krepi razvoj, začel že pred tem. Pogled nazaj v 18. stoletje je potreben za celostno sliko obdobja od 1750 do francoskih vojn pa primanjkujejo avtorju tudi za sestavo takega pregleda podatki, ki jih je mogoče dobiti le s podrobnejšim študijem virov v tujini. V prispevku poseže tudi v zadnji staroavstrijski čas Maribora po letu 1900.

Na področju upravnega razvoja sta dve jasno ločeni obdobji: prvo do marčne revolucije, ko je uprava takšna, kot se je v osnovi izoblikovala od nastanka mesta dalje in jo je po svojih potrebah in namenih reorganiziral absolutizem terezijško-jožefinske dobe, in drugo obdobje po 1848, ko je bila po propadu upravnih ustanov, nastalih v dobi fevdalizma, organizirana uprava, ki jo je terjal odpad javnih pooblastil fevdalcev. Razen te bistvene razlike med upravo pred letom 1848 in po njem je v obeh obdobjih treba razlikovati med upravo mesta in upravo, ki je imela pristojnosti nad širšim območjem, imela pa je v mestu svoj sedež.

MESTNA UPRAVA PRED LETOM 1848

Območje, podrejeno mestni upravni oblasti ali magistratu, je staro območje mesta znotraj obzidne črte, ki sega na jugu tudi preko obzidja do Drave in tako vključuje staro Dravsko predmestje To ozko mestno

območje predstavlja obenem upravni okraj, nad katerim opravlja magistrat tudi določena, od države mu delegirana pooblastila kot okrajna gosposka. Leta 1812 je imelo mesto 2099 prebivalcev v 332 družinah, meščanskih družin je 239.² Ozemlje zunaj obzidne črte, že sama predmestja razen starega Dravskega, je podrejeno drugim okrajnim gosposkam, razdeljeno je od jožefinske dobe dalje na davčne občine, ki jih ob naložbi franciscejskega katastra v letih 1825 in 1826 tudi izmerijo in narišejo. Dve od občin, ki mejita na mesto, proti vzhodu Grajska vrata (obsegajoča tim. Graško predmestje) in na severu Grajski marof sta dobili ime v zvezi z mariborskim gospostvom, ki je od začetka povezano s po njem imenovano meščansko naselbino, zahodno meji na mesto davčna občina Koroška vrata (vključujoča Koroško predmestje), onstran Drave davčna občina Magdalena (vključujoča istoimensko predmestje). Te občine ne spadajo v en okraj, one na levem bregu Drave so v okraju gospostva Mariborski grad — z njimi skupaj pa od mesta, kot ga v tem prispevku pojmujejo, še davčni občini Krčevina in Košaki (Lajtršperk), davčna občina Magdalena je v okraju gospostva Vetrinjski dvor, z njo vred še davčne občine Dogoše, Studenci, Sv. Miklavž in Zrkovci. Druge občine na levem bregu Drave: Brestrnica, Dolnji Rošpoh, Gornji Rošpoh in Kamnica spadajo takrat pod okraj gospostva Viltuš, ostale občine na desnem bregu Drave pa so v okrajih gospostva Pohorski dvor (Bohova, Gornje Hoče, Spodnje Hoče, Pivola, Pohorsko, Razvanje, Rogoza) in gospostva Radvanje (Limbuš, Pekre, Radvanje). V 40.

letih 19. stoletja se je ločenost predmestij od mesta v upravnem oziru že občutila kot neprimerna in so jih nameravali vključiti v okraj magistrata.³ Mesto samo je bilo že v srednjem veku razdeljeno na četrti (Viertel), vzrok za to razdelitev je v obrambnih potrebah, v poznejših časih pa so četrti mojstri opravljali pomožne posle za mestno upravo, zlasti tudi v zvezi z nalogami ubožnega skrbstva. Obseg štirih četrti Maribora nam je za zdaj znan šele iz leta 1846, ni pa to prvoten obseg četrti, saj je bila že v terezijanski dobi ta razdelitev drugačna. Četrti v obsegu pred marčno revolucijo so se ohranile nato vse do 1876,⁴ ko je bilo mesto razdeljeno na okraje. Magistrat je bil od časov Jožefa II. organiziran,⁵ tj. ker je imel tudi sodišče, je bilo med njegovimi člani določeno število takih, ki so dobili od apelacijskega sodišča v Celovcu in od deželne instance v Gradcu potrdilo o potrebni kvalifikaciji (1847 so bili med občinskimi funkcionarji ustrezno temu predpisu usposobljeni župan, dva od štirih svetovalcev in tajnik). Kot deželsko sodišče je imel mariborski magistrat tudi kazensko sodstvo, njegov deželskosodni okraj je segal čez mestno mejo. Za upravno službo mestu so 1809 dobivali plačo župan in štirje svetovalci, dva pisarja, sluga za mestno sodišče in sluga za deželsko sodišče, plačo ali deputat so dobivali mestni gradbeni mojster, mestni stražmojster, kvartirmojster obenem mestni trobentač, mestna babica, stolpni čuvaj (z zvonika župnijske cerkve, sedaj stolnice kot opazovalnice, je naznanjal požare), štirje nočni čuvaji, dva mestna vratarja (za Grajska in za Koroška mestna vrata, tretja, Dravska, so ok. 1800 podrli), zidarski polir, čuvaj na Pristanu, mestni konjederec in mestni grobar.⁶

UPRAVNA OBLASTVA S SEDEŽEM V MESTU IN NA POZNEJŠEM MESTNEM OBMOČJU

V mestu so bili sedeži gospostev kot okrajnih gospok Mariborski grad in gornji Maribor, Vetrinjski dvor in Melje. Na mestnem območju sta bili še okrajni gosposki Radvanje in Pohorski dvor (Hompoš). Najvišje upravno oblastvo s sedežem v Mariboru je bil okrožni urad za mariborsko okrožje, ki je bil vmesna instanca med okrajnimi gosposkami in gubernijem v Gradcu. Mariborsko okrožje je eno od obeh, na kateri je bila takrat razdeljena slovenska Štajerska (drugo je celjsko), z graškim okrožjem je mejilo že na ozemlju dananšnje Avstrije. Od 1833 je bil Maribor tudi sedež kameralnega okraja (finančnega oblastva) za celjsko in mariborsko okrožje in poštne inšpektorata. Po jožefin-

skih reformah ima Maribor tudi stalno vojaško posadko, od 1817 dalje je tu sedež 47. pehotnega polka, ki dobiva kontingent iz mariborskega in celjskega okrožja in ostane mariborski domači polk vsa dobo stare Avstrije.

MESTNA UPRAVA PO 1848

Po določbi občinskega zakona iz 1849, da predmestja z mestom sestavljajo eno samo občino, so bila v novi mestni občini mestu priključena Graško predmestje (z vasjo Meljem), Koroško predmestje in Magdalensko predmestje, na ostalem mestnem območju, kot ga razumemo tem prispevku, pa so ustanovili 20 krajevnih občin (Bohova, Brestrnica, Dogoše, Dolnje Hoče, Gornje Hoče, Kamnica, Krčevina, Lajtršperk, Lambuš, Miklavž, Pekre, Pivola, Pobrežje, Pohorsko, Radvanje, Razvanje, Rogoza, Rošpoh, Studenci). Obseg mestne občine se nato vse do leta 1941 ni razširil, leta 1866 se je na severni strani njeno območje celo skrčilo, ko sta občini Krčevina in Lajtršperk premaknili svoji meji proti jugu. Na ostalem, tukaj pojmovanem mestnem območju je prišlo leta 1909 do ustanovitve nove krajevne občine Tezno po ločitvi tega kraja od občine Radvanje. Mesto je najprej še razdeljeno na četrti izpred leta 1848, ko pa se leta 1876 izvede številčenje hiš po ulicah, se mestno območje razdeli na 8 mestnih okrajev, katerih predstojniki, imenovani od občinskega sveta, opravljajo, kot prej četrti mojstri, pomožne posle za mestno upravo. Leta 1899 se razdelitev mesta spremeni,⁷ odtlej je le še pet mestnih okrajev (I. Mesto, II. Graško predmestje, III. Melje, IV. Koroško predmestje, V. Magdalensko predmestje), ki bodo v enakem obsegu obstajali še vso dobo stare Jugoslavije in bodo njihovi obrisi vidni še pri poznejših delitvah mestnega območja. Občinske uprave so od leta 1849 na novo urejene, mestna občina ima od leta 1866 svoj statut (1871 je dobila drugega, ki velja nato do konca stare Avstrije),⁸ kar pomeni, da je v upravnem pogledu izvzeta izpod okrajnega glavarstva Maribor in da izvaja na mestnem območju v prenesenem področju pooblastila okraja. Je pa mest na občina zastopana v mariborskem okrajnem zastopu, ki deluje od leta 1867. Medtem ko se je sprva (1868) skušala od okrajnega zastopa ločiti, ker da je kot statutarna občina poseben političen okraj, je leta 1900 na vprašanje celjske mestne občine odgovorila, da je »spričo tukajšnjih razmer« proti izstopu statutarnih mest iz okrajnih zastopov. S »tukajšnjimi razmerami« je bil mišljen narod-

nostni boj in občina je sodila, da so z njenim sodelovanjem v okrajnem zastopu zavarovane nemške koristi v mariborskem okraju. Osnovne avtonomne pravice mestne občine je izvajal tridesetčlanski občinski svet. Izvoljen je bil od občanov, ki so bili za volitev po premoženjskem cenzu razvrščeni v tri volilne razrede (»teles«), od katerih je vsak volil deset občinskih svetovalcev tako, da je bila volilna pravica neenaka. Ker so bili premožni občani skoraj izključno Nemci, so ti vladali občini. Branili so volilni red kot varuha razrednih koristi (1914: občinski svet je proti predlogu socialdemokratskih poslancev v deželnem zboru za demokratizacijo občinskega volilnega reda ugotovil, »da bi bilo krivično uvesti popolnoma enako volilno pravico brez ozira na davčni denar«⁹) in kot jamstvo za nemško vlado v mestu (1914: ko postavi slovenski klub v graškem deželnem zboru kot pogoj za svojo podporo predlogu novega občinskega volilnega reda za deželno prestolico Gradec uvedbo proporcionalne volilne pravice v avtonomnih (statutarnih) mestih Štajerske, ugotavlja občinski svet v protestni resoluciji, da je to »atentat na spodnještajersko nemštvo, tako bi bile nemške trdnjave Spodnještajerske brez obrambe izpostavljene slavizaciji, pred katero se jih je doslej v hudem boju ubranilo«¹⁰). Med občani imajo največ ugleda meščani, pred letom 1848 edini nosilci mestne avtonomije, kot prve med občani jih omenja tudi še statut, ki tudi navaja pogoje za pridobitev naslova meščana. Poleg občanskih pravic imajo meščani sedaj ugodnost za oskrbo iz fondov, ki so določeni zanje in za njihove vdove. Mestno predstojništvo (magistrat) se naziva mestni svet, načeluje mu župan, razen njega in njegovega namestnika so v svetu še štirje mestni svetovalci izmed občinskih svetovalcev in predstojnik mestnega urada. Za opravljanje političnopravne službe je imel mestni svet »potrebno število uradnikov in pomožnega osebja«. Mestna uprava je po letu 1850 zaposlovala vedno več ljudi, zlasti odkar je po statutu opravljala tudi naloge političnega okraja. Leta 1869, ko je imelo mesto 12.828 prebivalcev (5114 v »starem« mestu, 2977 v Graškem predmestju, 476 v Melju, 1753 v Koroškem predmestju in 2508 v Magdalenskem predmestju) je magistrat imel poleg predstojnika urada že 8 uradnikov in slugo, razen tega je k mestni upravi treba šteti še stare mestne službe: gradbenega nadzornika obenem cestarja, stolpnega čuvaja, tri nočne čuvaje (za mesto, za Magdalensko predmestje, za vas Melje), babico, oglednika mesa in

zdravnika za zapornike. V mestni straži pod vodstvom stražmojstra je bilo 11 policajev, od teh so trije imeli dodatne obveznosti: prvi nadzorstvo zapora, drugi je bil poljski čuvaj za Koroško, tretji za Magdalensko predmestje. V vsej mestni upravi je bilo 29 ljudi.¹¹ Trideset let kasneje, ko je imelo mesto 24.601 prebivalca (6886 v »starem« mestu, 4446 v Graškem predmestju, 2102 v Melju, 2929 v Koroškem predmestju, 6896 v Magdalenskem predmestju, razen tega 1343 vojaških oseb) je bilo v mestni upravi zaposlenih 106 ljudi, največ, 55, jih je bilo v mestni policiji, panoge uprave se vse bolj diferencirajo, starih mestnih služb ni več, deloma so potrebe po njih odpadle (nočni čuvaji, poljski čuvaji), deloma so se modernizirale (gradbena služba).¹²

UPRAVNA OBLASTVA S SEDEŽEM V MESTU

Nova upravna instances v Mariboru je politični okraj, urad se imenuje okrajno glavarstvo, le od leta 1854 do 1868 okrajni urad. Mariborski politični okraj obsega območja sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica in Sv. Lenart v Slovenskih goricah. O določenih skupnih zadevah občin v okraju sklepa od leta 1867 okrajni zastop, mariborski je pristojen za območje sodnega okraja Maribor. Mariborsko okrožje kot višja upravna instances, sedaj z območjem, ki po ukinitvi celjskega okrožja obsega vso slovensko Štajersko z majhnimi izjemami (slovenski kraji v cmureškem in radgonskem sodnem okraju so v graškem okrožju) obstaja še do leta 1868. Ker je bilo po marčni revoluciji sodstvo ločeno od uprave, postane Maribor tudi sedež novega sodišča, do leta 1898 le okrajnega (od leta 1874 do 1898 obstajata dve sodišči, Maribor-levi in Maribor-desni breg), sodni okraj seže precej preko od nas pojmovanega mestnega območja, je pa le del političnega okraja. Medtem ko je bil mariborski sodni okraj sprva v območju okrožnega sodišča v Celju, dobi Maribor leta 1898 okrožno sodišče za sodne okraje Ormož, Sv. Lenart, Ljutomer, Maribor desni in levi breg (do takrat sta ta dva sodna okraja še obstajala), Marenberg (danes Radlje ob Dravi), Gornja Radgona, Ptuj in Slovenska Bistrica.¹³ Z okrožnim sodiščem dobi Maribor tudi državno pravdnništvo. Maribor ima najprej dva, končno štiri notarje, odvetnikov je konec stare Avstrije deset. Od leta 1889 je v Mariboru moška kaznilnica za 800 kaznjencev, prva v stari Avstriji, ki ima tudi mladinski oddelek. Finančni oblastvi v Mariboru sta okrajna finančna direkcija in davčni urad, od katerega se leta 1907 loči carinarnica. V Mariboru so konec

stoletja trije poštni in telegrafski uradi, od teh sta dva erarična, katerih uslužbenci so nameščeni kot državni uradniki. Širi se — tudi po prizadevanju občine, ki stremi za prestižem in hoče priskrbeti nove potrošnike trgovini in obrti v mestu — mariborska garnizija, razen poveljstva nabornega okraja pehotnega polka št. 47, dobi po letu 1868 v mestu sedež poveljstvo nabornega okraja 26. domobranskega polka. Najprej, od leta 1853 do 1869 in potem zopet od leta 1894 do konca staroavstrijske dobe je v Mariboru kadetnica (imenovana nazadnje višja vojaška realka). Enotam 47. pehotnega polka (1 bataljon) se pridružijo v garniziji enote drugih polkov tj. 26. domobranskega (2 bataljona), 5. dragonskega (nadomestni kader), končno še 3. polka poljskih havbic, ki se nastanijo v novih vojašnicah, zgrajenih po letu 1850: kadetnici, domobranski vojašnici, konjeniški vojašnici in topniški vojašnici. Garnizija obsega še živilski magacin in vojno bolnišnico. Vse upravne instance se nastanijo v zgradbah zunaj starega (do leta 1848) mestnega območja ali se vanje preselijo iz zgradb v starem mestu. Politična in sodna oblastva se selijo na prostor med starim mestom in glavnim kolo-dvorom v bivše Graško predmestje, vojašnice pa se zgradijo pretežno na desnem bregu Drave (kadetnica, konjeniška vojašnica, pehotna vojašnica, topniška vojašnica), a domobranska zopet vzhodno od starega mesta, v Melju. Zahodno od starega mesta, v bivšem Koroškem predmestju, ni nobene upravne stavbe in se zato čutijo tamkajšnji hišni lastniki oškodovane.

Kot upravno središče je Maribor na enakem nivoju kot Celje in nima bistveno več uradništva, ima pa konec staroavstrijske dobe največjo garnizijo na slovenskem Štajerskem. Ker razen za občino niso na voljo potrebni viri, ni mogoče navesti deleža uradniškega sloja med mestnim prebivalstvom. Uradništvo in oficirski zbor krepita v Mariboru nemški element. Nemška občina pozorno spremlja politiko države pri zasedanju uradniških mest in protestira ob nastavitvah slovenskih uradnikov, ker sodi, da se s tem ogroža nemštvo mesta. V svojem področju občina utrjuje nemški videz mesta, ko dovoljuje edino nemške napise na javnih mestih in na lokalih, na magistratu vsaj od leta 1909 s strankami samo nemško uradujejo. V državnih uradih je poleg nemškega v rabi tudi slovensko uradovanje in je npr. iz sodnih registratur mogoče ugotoviti, da se pri poslovanju s strankami iz podeželskega dela sodnega okraja Maribor raba slovenščine vse

bolj uveljavlja. V uradovanju državnih oblastev za mariborsko mestno območje prevladuje nemščina.

Za gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju je gotovo osnovna prelomnica revolucija leta 1848, ko se z odpravo fevdalizma izvede zemljiška odveza in razglasi obrtna svoboda, so pa opazna znamenja novega že pred marčno revolucijo, taka so pomnožitev obrtnih obratov, povečanje trgovine in prometa skozi mesto, nastanek prvih fabrik, gradnja železnice, ki steče skozi Maribor (točneje njegovo Graško predmestje) leta 1846.

GOSPODARSTVO PRED LETOM 1848

Največji del Maribora z izjemo mesta in predmestij je konec 18. in v začetku 19. stoletja agrarna pokrajina. Prevladuje podložna kmečka posest; graščine Maribor, Viltuš, Rački dvor, Melje, Vetrinjski dvor, Radvanje in Pohorski dvor obdelujejo le malo zemlje v lastni režiji. Mariborski meščani hasnujejo kot srenja kmetijske površine v predmestjih, to so pašniki in njive, tudi nekaj gozda. Pomembnejša kmetijska panoga, ki daje tudi tržne viške, je vinogradništvo. Mariborski meščan in prebivalec predmestja pa sta zlasti kot vinogradnika povezana s kmetijstvom, praviloma so meščani (lastniki meščanskih hiš) tudi lastniki vinogradov, mnogi imajo svoje vinotoče, nekateri so vinski trgovci, velike kleti imajo tudi omenjene graščine. Iz Maribora se trguje z vini predvsem na Kranjsko, Koroško in Zgornještajersko, vinska trgovina ima v izvozni trgovini Maribora glavni delež. Razen vina so mariborski trgovci prodajali na daleč, predvsem proti Kranjski in Trstu, še žito, strojila, železo, usnje in steklo. V glavnem so pa Mariborčani obrtniki; konec 18. stoletja ima 131 od 206 lastnikov mariborskih meščanskih hiš obrtne pravice,¹⁴ razen tega so v mestu še obrtniki, ki niso hišni lastniki. Tradicionalna mariborska obrt je usnjarstvo, konec 18. stoletja je 8 usnjarskih obrtnih pravic, prav toliko kot pekovskih ali mesarskih, v Maribor se dovažajo za obdelavo surove kože tudi iz Kranjske in Istre, kamor se nato izvažajo usnje. Je pa takrat zabeležena le 1 mlinarska obrt,¹⁵ še ta ne v samem mestu, temveč v Koroškem predmestju. Kot velik manufakturni obrat se nastani leta 1784 v Mariboru vojaška oblačilnica (monturna komisija), ki ostane v mestu do leta 1809, ko se v zvezi s francoskimi vojnami preseli v Gradec. V letih 1809—1813, ko obstajajo Ilirske province in je cesto proti Trstu presekala državna meja, nastanejo težave za mariborske trgovce in

obrtnike, ki so bili navezani na trgovino proti Kranjski in Trstu, ta je v tem času skoraj prenehala. Dobi pa Maribor prav zaradi teh razmer leta 1810 svoji prvi fabriki, obe za rozoljo, ustanovila sta jih prišleka iz tedaj francoskega Trsta Franc Gasteiger in Martin Greger. Po koncu francoskih vojn Maribor v gospodarskem oziru zopet napreduje. Narašča zlasti tudi promet po obeh glavnih prometnih žilah, od katerih ima Maribor, kjer se križata, korist. To sta Tržaška »glavna komercialna in poštna cesta«, od katere se odcepi cesta proti Ptuj, Hrvaški in Ogrski, in Drava.¹⁶ Porajajo se načrti in predlogi za izboljšanje obeh komunikacij, med drugim za napravo sodobnega visečega mostu čez Dravo pri Mariboru (1837) in za regulacijo Drave kot glavne koroške izvozne poti. Tradicionalne mariborske gospodarske panoge zaznamujejo absoluten porast, kar se pozna tudi na videzu mesta. Prvi zgodovinar Maribora Puff ugotavlja leta 1847, da se v mestu, ki je bilo pred 50 leti na pogled še podeželsko, toliko gradi, da se zdi marsikomu pretirano, da je gradbena konjunktura v dvajsetih letih pomnožila število opekarn v mariborski okolici od 6 na 24.¹⁷

V istem času so se po Puffu kapacitete kleti okoli Maribora pomnožile za najmanj 280.000 hl, v dobrih letih se je v Mariboru žgalo do 8480 hl slivovke. V mestu, ki ima 250 hišnih števil, je takrat med hišnimi posestniki 20 trgovcev; trgovine dajejo svoj pečat Gosposki ulici. So pa v mestu še trije trgovci, sedem branjevcev in en starinar, ki niso hišni posestniki. Nekaj trgovin je tudi v predmestjih, v Graškem, ki takrat najbolj napreduje, so en trgovec, en starinar in trije branjevci, v Magdalenskem predmestju je en trgovec, v Koroškem predmestju trgovin ni. Obrtnikov, hišnih posestnikov, je v mestu 136, obrtnikov, ki nimajo hiš, 84. Gostilničarjev je največ (26), nato usnjarjev (9). V treh predmestjih je 93 obrtnikov, največ je zopet gostilničarjev, kar 30, v predmestjih so trije usnjarji, dva v Graškem predmestju, na Dravi je devet mlinarjev, pet v Koroškem, štirje v Graškem predmestju, v Melju ima svoj mlin tamkajšnja graščina. Obrtniki so vse do uveljavitve obrtnega reda iz leta 1859 združeni v cehih, v Mariboru jih Puff navaja 16. To so čevljarški, jermenarski, ključavničarski, kolarski, kovaški, krojaški, krznarski, lončarski, mesarski, mizarski, mlinarski, pekovski, sodarski, tesarski in usnjarški ceh. Ne razvije pa se v tem času še nobena mariborskih obrti na stopnjo tovarne. Od obeh prvih tovarniških obratov v mestu,

fabrik rozolja, ena ok. 1820 preneha, se pa zato uredi nova v Koroškem predmestju (1825, Jakob Felber). V povezavi s koroškim svinčarstvom se uredi leta 1821 ob Dravi v Graškem predmestju tovarna svinčenega glaja, ki pa obratuje le dobro desetletje. Leta 1833 dobi Maribor tovarno vinskega kamna, ki prav tako nima dolgega življenja (do ok. 1850), večjo bodočnost pa imata tovarni kavnih nadomestkov, starejša Gerdesova (1841) ima sedež v starem mestu, mlajša Gereckejeva (1848) pa v Melju na prspektivni lokaciji blizu prometne novosti — železniškega kolodvora. Prvi parni stroj v Mariboru postavi leta 1845 v svojem novem mlinu v Melju Friderik Kirchner, obratuje pa prvi mariborski parni mlin le kratek čas, največ do leta 1853. Z eno izjemo (tovarnar rozolja Felber) so vsi ti prvi mariborski tovarnarji priseljenci. Velik pomen za nadaljnji razvoj mesta in gospodarskega življenja v njem pa ima nova prometna povezava v tradicionalni smeri od Dunaja proti Trstu — železnica. Prvi vlak steče skozi mesto leta 1846, v smeri proti prvemu mariborskemu železniškemu kolodvoru v Graškem predmestju (sedanji glavni kolodvor) se sedaj mesto hitro širi, bližina kolodvora postane bolj privlačna za gospodarske obrate kot bližina dravskega pristana, ob sedanji Partizanski cesti zrastejo nove trgovine, obrtne delavnice in gostišča.

GOSPODARSTVO MARIBORA PO LETU 1848

V podeželskem okolišu sedanjega mesta pomeni prelomnico zemljiška odveza — kmetje niso več podložniki. Vnovčevati morajo svoje pridelke na bližnjem mariborskem trgu,¹⁸ v mestu morejo okoličani najti zaslužek v obrti trgovini in kot delavci v gradbeništvu in v tovarnah; zaradi širjenja mesta se zlasti na desnem dravskem bregu v smeri Studencev, Radvanja in Pobrežja pa tudi na levem v Melju opuščajo kmetije. Bivša gospostva so sedaj le še veliki kmetijski obrati, od teh se meljska graščina v 80. letih po gospodarskem polomu sicer podjetnega lastnika Alojza pl. Kriehuberja mlajšega razdeli in kot veleposestvo izgine. Vinogradništvo ostane glavni vir dohodka za večino teh veleposestev, glavni vinogradniški območji sta Pekske gorice, gorice na desnem bregu Drave pod Pohorjem, kjer so razen starih cerkvenih in plemiških po letu 1850 tudi meščanski veleposestniki in na levem dravskem bregu gorice v Brestrnici, Rošpohu, Kamnici ter Krčevini, ki spadajo v kozjaško in slovenjehoriško vinogradniško območje, glavna posestnika sta tu šentpavelski in admontski sa-

mostan ter nekaj plemičev in meščanov iz Maribora. Tu dobi svoj sedež in površine leta 1872 odprta deželna sadjarska in vinarska šola. Gospodarjenje v nižinski graščini Rogoza, ki je konec stoletja že last mariborskih industrialcev Scherbaumov, pa je usmerjeno v t. i. švicarijo (mlekarstvo) in v povrtine. Trgovina z vinom je prva izvozna trgovina. Največje vinske trgovine se vrstijo od današnjega Trga svobode (št. 3, Kriehuber, kasneje Pugel et Rossmann) po današnji Partizanski cesti do Glavnega kolodvora št. 34 Kočevar, št. 36 Hausmaninger, št. 45 Pfrimer), ena je v Bezovju v občini Krčevina (Badl, ppznejše Voller & Eder) ena v Košakah (Pessi). Število trgovskih obrti v tej dobi zelo naraste: če jih je leta 1855 (ko še ne velja novi liberalni obrtni red iz l. 1859) 33, jih je leta 1884 254 in leta 1912 337, del te pomnožitve gre v prvi dobi na račun obrtne svobode, bistvenejša momenta pa sta specializacija trgovin in zlasti širjenje kroga kupcev zaradi absolutnega porasta prebivalstva Maribora, pri čemer narašča delež tistih, ki morajo vse potrebno kupovati, vedno več kupcev prihaja v mesto tudi iz okolice. Trgovski lokali so še osredotočeni na starih mestih, zlasti v Gosposki ulici in v današnji Slovenski ulici ter na današnji Partizanski cesti do kolodvora, nato še v drugih ulicah starega mestnega jedra (npr. v današnji Jurčičevi ulici in na Glavnem trgu). Precej teh trgovin je tako velikih, da jih vpišejo v trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču. Teh vpisov je bilo od leta 1863 do konca leta 1918 vsaj 225,¹⁹ od tega 38 za trgovine v lasti družb in eden za združno trgovino. Na splošno imajo trgovine krajšo življenjsko dobo kot tovarne, je pa razen že navedenih vinskih veletrgovin treba omeniti nekaj starih firm trgovin z mešanim blagom (Pachner, Kokoschinegg, manufakturnih trgovin (Reichenberg, Starkel, Pirchan) in mlajših specializiranih trgovin, ki prispevajo k trgovski podobi Maribora konec staroavstrijske dobe (Abt — z deželnimi pridelki in perutnino, Wesiak — s pohištvo, Rosner — z manufakuro, Straschill et Felber — z lesom, Rosenberg — z usnjem, Matheis, Suppanz, Koritschan et Co — eksportna družba trgovcev iz slovenske Štajerske in Hrvaške, ki izvaža predvsem jajca in ima podružnici v Mannheimu in Saarbrückenu v Nemčiji). Nov dejavnik so tudi sicer maloštevilne slovenske trgovine (Kočevar — z vinom, Berdajs — z mešanim blagom, Šoštarich — z manufakuro, mariborska podružnica ormoškega trgovca Šepca, za stare Avstrije še neprotokolirana pa-

pirnica organizatorja slovenskega trgovstva v Mariboru Vilka Weixla).

Velik del uvozne in izvozne trgovine Maribora se je odvijal s Koroško in to predvsem po Dravi, na splavih in šajkah. Potem ko je skozi Maribor stekla železnica proti Trstu, je pomen Maribora kot izhodišča za izvozno trgovino še porasel, zato se že pred letom 1848 in zlasti v 50. letih iz Celovca zahteva temeljita regulacija Drave, da bi bila reka čim dalj časa v letu plovna ali pa gradnja železnice v dravski smeri, ki bi se v Mariboru priključila na progo Dunaj—Trst. Leta 1863 je koroška železnica odprta, s tem je postal Maribor železniško križišče, obenem pa je dobil z delavnicami Južne železnice na Studencih svoj prvi veliki industrijski obrat.

Število obrtnih pravic narašča v tem obdobju, značilno pa je, da ne v enaki meri kot trgovska obrt. Leta 1855 je 513 obrtnih pravic, leta 1884 599 in leta 1912 687. Ta počasnejša rast v primeri s trgovino ne gre na rovaš izumrlih obrti: tkalci v Mariboru tudi od druge polovice 18. stol. do leta 1848 niso bili številni (leta 1778 na območju starega mesta 3, leta 1838 na istem območju 2, leta 1847 v mestu in predmestjih 4). Obrti v ožjem pomenu besede je bilo v primeri s trgovinskimi mnogo že pred letom 1848 in porast po tem letu ni tako izrazit. Nekatere stare panoge se ne množijo več (barvarji, brusači, drobarji, glavnikarji, kotlarji, krznarji, kovači, lončarji in pečarji, mlinarji, milarji, rokavičarji, sedlarji in jermenarji, usnarji, vrvarji), število uslužnostnih obrti in obrti živilske stroke sprva hitro narašča, nato se večinoma ustali, oz. rahlo upada (gostilničarskih obrti je bilo leta 1846 50, leta 1884 111, leta 1899 74 in leta 1912 70; čevljarjskih obrti leta 1846 14, leta 1884 95, leta 1899 79, leta 1912 88; krojaških obrti leta 1846 11, leta 1884 49, leta 1899 40, leta 1912 55; mesarskih obrti leta 1847 8, leta 1884 35, leta 1899 40, leta 1912 38; mizarskih obrti leta 1846 7, leta 1848 28, leta 1899 28, leta 1912 39; pekovskih obrti leta 1847 8, leta 1884 17, leta 1899 19, leta 1912 21). V zvezi s tehničnim napredkom se pojavijo nove obrti (fotografi so leta 1884 3, leta 1899 4, leta 1912 jih je 9; tapetniki leta 1884 3, leta 1899 4, leta 1912 9; mehaniki leta 1899 6, leta 1912 7; optiki leta 1899 2, leta 1912 3; instalaterji leta 1912 5). V nekaterih obrtih prerasejo delavnice v tovarne. Obrtno združništvo predstavlja na začetku 20. stoletja Produktivna zadruga mizarskih mojstrov. Združenja obrtnikov — zadruga, je predvidel tudi obrtni red iz leta 1859,

smejo se sicer še naprej imenovati s starim imenom cehi, ne morejo pa več omejevati izvajanja obrti. Maribor dobi po uvedbi obrtnega reda 12 takih zadrug po strokah (zadruga pleskarjev, slikarjev, lakircev in pozlatarjev, z. aprovizacijskih obrti, z. pekov, z. gradbenih obrti, z. fijakerjev in prevoznikov, z. mesarjev in prekajevalcev, z. frizerjev in brivcev, z. gostilničarjev, z. branjevcev, z. moških in ženskih krojačev, z. modistk, roka- vičarjev, dežnikarjev in izdelovalcev odej, z. kovinskih delavcev, z. čevljarjev, z. mizarjev, strugarjev in izdelovalcev orgel). Tovarnje po letu 1848 vedno več, vendar Maribor do leta 1918 ne dobi značaj industrijskega mesta. Tovarne, nastale pred letom 1848, sčasoma propadejo, najprej parni mlin (do leta 1853), nato leta 1873 edina po letu 1848 še obratujoča tovarna rozolja, od obeh tovarn kavni nadomestkov propada mlajša Gereckejeva prej (po letu 1875), starejša Gerdesova se drži do leta 1918. Nove tovarne pa nastajajo tako: staro usnjarsko delavnico ob Dravi preseli v bivšo tovarno svinčenega glaja in nato razširi v tovarno usnja Ignac Staudinger, ki jo zapusti sinovoma Ferdinandu in Frideriku, naslednji lastnik je Anton Badl, končno pa Badlu njegov zet Ignac Halbärth. Prav tako sta ob Dravi nastali iz skromnih delavnic tovarni usnja Stark in Berg, slednji združi leta 1910 v eno podjetje ves kompleks starih obratov v Usnjarski ulici, usnjarnar Alojz Nasko preseli svojo usnjarno iz Usnjarske ulice ob Dravi v tovarno v Melju, ki jo kupi nato Viljem Freund. Iz dveh od treh najstarejših mariborskih pivovarniških obrti sta nastala industrijska obrata — Tappeinerjevo pivovarno v Graškem predmestju (na mestu sedanje Modne hiše) kupi leta 1861 in razvije v industrijski obrat Tomaž Götz, manjša ostaja pivovarna na začetku Koroške ceste, ki jo imajo v lasti Tscheligiji. Dvajset let po propadu prvega mariborskega parnega mlina postavi lastnik pekarne na Grajskem trgu Karl Scherbaum leta 1872 svoj parni mlin v današnji Svetozarevski ulici (v stavbi so danes stari prostori Mariborske tiskarne), ki obratuje vse do leta 1926. Scherbaum je verjetno najizrazitejša podjetniška osebnost Maribora v 19. stoletju, postavi parni mlin tudi v Bistrici pri Limbušu, kupi več veleposestev v okolici mesta, med drugim t. i. Brandhof pri kadetnici. Drugi parni mlin zgradi leta 1976 v Melju onstran železniškega kolodvora (na mestu sedanjega TOZD Pekatin Intesa) lastnik meljske graščine Alojz pl. Kriehuber mlajši, ki pa zaide v težave in leta 1883 pridobi ta mlin Ludvik

Franz, lastnik parnega mlina v Lipnici. Končno postavita Jožef Rosenberg in Ivan Špes manjša parna mlina v Magdalenskem predmestju. V pomembno tovarno razvije v 60. letih 19. stol. svojo čevljarsko obrt Anton Kleinschuster, sklene nato družbeno pogodbo z lastnikom največje mariborske usnjarne Staudingerjema, leta 1873 se družba še razširi pod imenom Mariborska tovarna usnja in čevljarskih izdelkov d. d. (Marburger Leder- und Schuhwaaren- Fabriks- Actien- Gesellschaft), istega leta pa ob znanem dunajskem borznem polomu družba bankrotira, Kleinschuster odide na Dunaj, kjer ustanovi novo tovarno, Staudingerjevo tovarno usnja pa kupi v družbi z Jožefom Kodello Anton Badl. Staro milarsko obrt, ki je imela svoj sedež na Slomškovem trgu, prestavi Karl Bros v tovarno, zgrajeno v Melju, to je začetek tovarne Zlatorog. Mesar Herman Wögerer, ki ima svojo obrt v današnji Slovenski ulici, odpre leta 1913 ob današnji Šentiljski cesti tovarno klobas, predhodnico sedanje Tovarne mesnih izdelkov Košaki. Od opekarn je največja najmlajša, ki jo leta 1903 odpre v Košakih mestni gradbenik Franc Derwuschek (danes opekarna Košaki), velike so še opekarna v Kamnici, ki jo ima v posesti na začetku 20. stol. gradbenik Tschernitschek in opekarna v Melju (za današnjim carinskim kolodvorom). ki jo leta 1910 imajo v lasti kot družabniki pečar Heričko in gradbenika Kiffmann in Nassimbeni. Iz skromnih začetkov v današnji Slomškovi ulici razvije z Dunaja priseljeni Franc Swaty neveliko, a kmalu renomirano tovarno umetnih brusov, ki jo prestavi na Tržaško cesto. V lesni industriji je treba omeniti v 60. do začetka 80. let Lacherjevo tovarno pohištva v Slovenski ulici (hiša št. 38), konec staroavstrijske dobe jo predstavljajo v Mariboru trije obrati, od teh ima že daljšo tradicijo Beranekova tovarna v današnji Prežihovi ulici (ustanovljena od Jožefa Riessa, prej mizarja v delavnicah Južne železnice), mlajši sta mizarška tovarna Potočnik v Vinarski ulici in parna žaga konec Meljske ceste, last nabrežinskih lesnih trgovcev Zaharije in Pertota. V Mariboru se od 70. let razvijejo nekatera gradbena podjetja, ki zaposlujejo v sezoni tudi po več sto delavcev. Taka so npr. Kiffmann na Meljski cesti, Nassimbeni v današnji Prežihovi ulici. Derwuschek v današnji Cankarjevi ulici, Misera v današnji Krekovi ulici, Glaser v današnji Trdinovi ulici, Špes na Betnavski cesti. Daleč največji industrijski obrat pa zraste na jugozahodu Maribora v studenški občini, ko zgradi tam v letih 1860—1863

Južna železnica svoje osrednje delavnice na odseku med Trstom in Dunajem. V delavnicah je vedno zaposleno nad tisoč delavcev, to je več kot v vseh tovarnah v mestu skupaj. Studenci in del Magdalenskega predmestja, kjer zgradi družba za delavce veliko stanovanjsko kolonijo, dobe od vsega območja bodočega večjega Maribora najprej industrijsko obeležje. Zunaj takratne mestne meje nastane razen že navedenih opekarn in Wögererjeve tovarne začetek 20. stoletja še nekaj tovarn: na desnem bregu je v občini Tezno kot prvi večji obrat danes tako izrazito industrijskega dela Maribora nastala delavnica za železne konstrukcije, potrebne pri gradnji falske elektrarne, predhodnica današnje Metalne. V Hočah je leta 1906 ustanovil Guido Rütgers podjetje za impregnacijo lesa, že prej pa Jožef Pfeifer delavnico, ki se je do leta 1908 razvila v manjšo tovarno kmetijskih strojev. V Pekrah je imel parni mlin veleposestnik Reiser. Na levem bregu postavi leta 1911 Hans Marx ob današnji Šentiljski cesti parni mlin. Potrebam razvijajočega se mesta služijo obrati tovarniškega značaja kot plinarina, postavljena pri železniškem nasipu v Melju (začela je obratovati leta 1870, kot last Julija Graffa iz Bavarske, mestna občina jo je prevzela leta 1915), ki zagotavlja od začetka predvsem primerno razsvetljava, mestni vodovod (odprt leta 1901), klavnica v Melju (odprta leta 1902) in mlekarna na desni strani današnje Partizanske ceste v višini današnje kolodvorske pošte (odprta leta 1907). Kot prvo umetno javno prevozno sredstvo je konec 19. stoletja (1899) pred mestnim svetom na dnevnem redu električni tramvaj. Proga bi povezovala oba kolodvora, takoj pa se odpre vprašanje, odkod dobiti potrebno električno energijo. Uporaba elektrike v mestu ima takrat že tradicijo, saj so prav v Mariboru, v Scherbaumovem mlinu, uredili leta 1883 kot prvi na ozemlju današnje SR Slovenije električno razsvetljava. Mestna občina pa tej in drugim zasebnim pobudam dolgo ni sledila, med drugim tudi zato, ker je plinarni s pogodbo dala monopol v zadevah javne razsvetljave. Zato se je mesto v primerjavi z drugimi precej manjšimi kraji pozno (leta 1911 odločilo za uvedbo elektrike na podlagi projekta za hidrocentralo na Dravi pri Mariborskem otoku, ki bi jo po pogodbi iz leta 1913 zgradila skupaj z graško občino. Svetovna vojna pa izvedbo tega načrta prepreči in tako se zadnja vojna leta ureja mestno električno inštalacijsko omrežje, ki bo dobilo tok iz falske elektrarne, grajene med vojno od Štajerske družbe za

elektriko (Steiermärkische Elektrizitätsgesellschaft). V narodnostno mešanem Mariboru »se slovenska trgovina in obrtništvo ne moreta povzpeti«. ²⁰ Res so do konca stare Avstrije med obrtniki in trgovci v večini Nemci, tovarnarji skoraj vsi Nemci. Zato so gospodarski krogi med odločilnimi faktorji nemške prevlade v Mariboru in nemškega monopola v občinski upravi. Slovenski Mariborčan in okoličan, ki najde zaslužek v mestu, sta bodisi kot delavca, bodisi kot samostojna obrtnika ali trgovca izpostavljena vplivu nemškega okolja ne le zunaj poklica (urad, šola) ampak tudi odvisna od nemškega kapitala, delavec na delu, pripadnik samostojnega poklica pa v poslovnih stikih.

Od srede 19. stoletja dalje dobi Maribor tudi denarne zavode — od hranilnic do bank. Najprej se ustanovi leta 1861 Mestna hranilnica leta 1872 pa pretežno za opravljanje pravih bančnih poslov Mariborska eskomptna banka. Istega leta je odprla podružnico v Mariboru Štajerska eskomptna banka, ki nato tudi zgradi velika skladišča za glavnim kolodvorom. Vse to so nemške ustanove, ki se po potrebi angažirajo v narodnostnem boju. Mestna hranilnica sklene leta 1888 ob odloku pravosodnega ministrstva, da se naj slovenske zemljiškoknjižne vloge odpravljajo in vpisujejo v slovenskem jeziku, da ne bo dajala posojil na zemljišča v zemljiški knjigi in v deželni deski, pri katerih so slovenski vpisi. Dva kreditna zavoda ustanovijo v Mariboru Slovenci — leta 1882 Posojilnico, ki zgradi leta 1898 Narodni dom, leta 1908 pa Spodnještajersko ljudsko posojilnico. Maribor se zdi dovolj pomemben tudi velikim bankam, da ustanovijo na začetku 20. stoletja tu svoje podružnice: Avstroogrška banka leta 1900, Angloavstrijska banka leta 1910, poudarjeno zastopa interese nemštva podružnica Südmärkine ljudske banke. Kreditni zavodi se ustanovijo tudi v nekaterih manjših krajih na območju poznejšega mesta, Hoče, Studenci in Limbuš imajo vak svojo Hranilnico in posojilnico, v Hočah, Radvanju in Razvanju so nemška Posojilna blagajniška društva (Vorschusskassenverein).

OPOMBE

1. Območje Maribora se upošteva v obsegu, kakor je bilo določeno z republiškim Zakonom o spremembi zakona o območjih okrajev in občin v SR Sloveniji z dne 29. 9. 1964 (U. I. SRS, št. 30-174/64) in ne v obsegu nove posebne družbenopolitične skupnosti mesta Maribor, določenem s Statutom mesta Maribor (Medobčinski Uradni vestnik mesta Maribor itd. št. 11/82) ozi-

roma že preje z Zakonom o določitvi zaokroženega urbanega območja občin Maribor—Pobrežje, Maribor—Rotovž, Maribor—Tabor, in Maribor—Tezno (U. l. SRS, št. 11-585/81). — 2. Pokrajinski arhiv Maribor (v nadaljnjem PAM), fond Mestna občina Maribor (v nadaljnjem MOM), Bürgerbuch der Kreisstadt Marburg, pag. 47: (prevedeno iz nemščine).. »Med meščane morejo biti sprejeti po starem običaju posestniki meščanskih hiš oziroma možje lastnic takih hiš kolikor so jim žene zajamčile solastništvo nad hišo« ... — 3. R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte. 1. Band Gratz 1847, str. 101. — 4. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 23. 11. 1876. — 5. Dvorni dekret 19. 12. 1785, Wegen Organisation der Magistrate, was die Appellationsgerichte vorzukehren haben. Kropatschek, Sammlung... Joseph's des II., 11. Bd., Wien 1788, str. 654 sl. — 6. PAM, fond MOM, Stadt Kassa Rechnung von der k. k. Landesfürstlichen Kreisstadt Marburg pro Anno militari 1809. — 7. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 29. 11. 1899. — 8. Gemeinde-Statut f. d. Stadt Marburg, Landesgesetz- und Verordnungsblatt f. d. Herzogthum Steiermark VII-8/66; Gemeinde-Ordnung f. d. Stadt Marburg, Landesgesetz- u. Verordnungsblatt... II-2/72. — 9. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 14. 1. 1914. — 10. PAM, fond MOM, zapisnik izredne seje občinskega sveta 28. 1. 1914. — 11. PAM, fond MOM, Mestna računska knjiga za 1869. — 12. PAM, fond MOM, Mestna računska knjiga izdatkov za 1900, pozicije I—V. — 13. Verordnung des Justizministeriums... betreffend die Errichtung des Kreisgerichtes Marburg in Steiermark, Reichsgesetzblatt LXII-152/97. — 14. Podatki iz zemljiške knjige meščanskih hiš, naložene 1778 (PAM, popis št. 1961), v kateri so vpisane tudi obrtne pravice, a le za lastnike hiš. — 15. Podatek iz zemljiške knjige kot v op. 7. Verjetno je bilo takrat še kaj mlinarskih obrti, a ne na meščanskem zemljišču. — 16. Tu gre le za omembo glavnih prometnic in se zato druge ne navajajo, naslednja po pomenu bi bila Erarna Dravska ali Koroška vezna cesta skozi Dravsko dolino ob levem bregu Drave. — 17. Gre za znamenja prosperitete meščanskega gospodarstva po koncu francoskih vojn, kot jih npr. navaja za bližnje pohorske meščanske kraje Slovensko Bistrico, Lovrenc na Pohorju in Vitanje Georg Mally v Das Bachergebirg, Steiermärkische Zeitschrift, Neue Folge, 9. Jhrg., 1848. I., str. 78—136. — 18. Na katerem so kmetje ob tedenskih sejmih vsako soboto prodajali že pred letom 1848

— po Puffu, n. o. m. je bilo tam vedno videti Goričance iz Slovenskih goric, Dolince iz ormoške okolice in Pohorce. — 19. PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register. Ker so v register, odprt ob začetku poslovanja sodišča leta 1898, prenesli iz enake evidence pri prej za mariborsko območje pristojnem okrožnem sodišču Celje pač le tvrdke, ki so leta 1898 obstajale, v njem ni najti starejših, da tega leta že opuščeni podjetij. — 20. Slovenski trgovski vestnik, 1. IV, 1907, I. vseslovenski trgovski shod, str. 132 sl.

VIRI IN LITERATURA

Za nekatere podatke v tekstu sem v opombah vire citiral. Za večino podatkov pa bi bilo to v tem sumarnem prikazu neprimerno, ker bi bili citati preštevilni in zato dajem o uporabljenih virih in literaturi le naslednjo splošno informacijo.

Za upravo v dobi pred letom 1848 je prvi del Puffove knjige o Mariboru (R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte. 1. Band. Gratz 1847) glavni tiskan vir, prav tako za gospodarstvo do leta 1848, za katero pa so bile pritegnjene tudi mariborske mestne arhivalije. Tudi za prikaz uprave in gospodarstva po letu 1848 v takem povzetku so primerni tiskani viri, kot so deželni in državni uradni listi, šematizmi, adresarji in vodniki (Hof- und Staats- Handbuch der österr. — ungarischen Monarchie, razni letniki; adresarji in vodniki po Mariboru, bibliogr. št. 271—276 Bibliografije o Mariboru, I. snopič, Monografije, Maribor, 1975), razen tega sem, zlasti za gospodarstvo, uporabil gradivo, ki sem ga zbral iz različnih virov za novejšo zgodovino Maribora in ga tu zaradi obsežnosti ne navajam. Od literature prihajajo razen obeh delov že omenjene Puffove knjige v poštev še A. Mallyja Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, M. 1906, F. Baša prispevki v Vodniku po Mariboru, Lj. 1932, istega avtorja Mariborske slike, M. 1934, in razprava Maribor v avstrijski ustavni dobi, ČZN NV 3, 1967, str. 184 sl., B. Teplya prispevek v Maribor, Ilustrirani vodnik po mestu in okolici, M. 1955. Prispevka A. Leskovca Gospodarski razvoj Dravske doline in prenos težišča industrije na Maribor, ČZN 50 (NV 15), 1979, str. 341 sl. in Gospodarski razvoj Maribora od 18. stol. dalje v: Krajevni leksikon Slovenije, IV. knj. Podravje in Pomurje, Lj. 1980, str. 178—179.